

Original Article

सोलापूर जिल्ह्यातील शक्ती देवता व मातृदेवता मंदिरे आणि त्यांचे यात्रा, उत्सव : एक आकलन

संतोष उध्दव पवार

संशोधक विद्यार्थी

Manuscript ID:

JRD -2026-180329

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 3(A)

Pp. 148-152

March- 2026

Submitted: 25 Feb. 2026

Revised: 05 Mar. 2026

Accepted: 15 Mar. 2026

Published: 31 Mar. 2026

सारांश :

सोलापूर जिल्हा हा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांनी समृद्ध असा प्रदेश असून येथे शक्तीदेवता व मातृदेवता उपासनेची प्राचीन परंपरा आढळून येते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील विविध शक्तीदेवता व मातृदेवता मंदिरांचा ऐतिहासिक, पुरातत्वीय, धार्मिक व सांस्कृतिक अभ्यास करण्यात आलेला आहे. माडी येथील यमाईदेवी, करमाळ्याचे कमलाभवानी मंदिर, सांगोल्याची अंबिका देवी, माढ्याची माडेश्वरी देवी, करकंबची कनकंबा देवी, अकलूजची अकलाई देवी, कासेगावची यल्लम्मा देवी, कोळे येथील महालक्ष्मी देवी व भाळवणीची शाकंभरी देवी या मंदिरांच्या स्थापत्य वैशिष्ट्यांचा, मूर्तिशिल्प परंपरेचा तसेच यात्रा-उत्सवांच्या सामाजिक व धार्मिक महत्त्वाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. या मंदिरांच्या स्थापत्यशैलीवर यादव, चालुक्य, हेमाडपंथी तसेच मध्ययुगीन स्थापत्य परंपरेचा प्रभाव दिसून येतो. देवी उपासना ही लोकजीवनाशी निगडित असून समाजातील सांस्कृतिक एकात्मता, लोकपरंपरा, धार्मिक श्रद्धा आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या विकासात यात्रांचा महत्त्वपूर्ण सहभाग असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच या मंदिरांमुळे धार्मिक पर्यटनाला चालना मिळून स्थानिक इतिहास, लोकसंस्कृती आणि परंपरा जतन करण्यास मदत होत असल्याचे निष्पन्न होते.

मुख्यशब्द : सोलापूर जिल्हा, शक्तीदेवता, मातृदेवता, मंदिर स्थापत्य, देवी उपासना, यात्रा व उत्सव, लोकसंस्कृती, धार्मिक पर्यटन, पुरातत्त्व अभ्यास, हेमाडपंथी मंदिरे.

प्रस्तावना :

सोलापूर हा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक, औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत असलेला जिल्हा असून येथील जनजीवन वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात सोलापूर जिल्ह्याने राजकीय धार्मिक आणि कलेच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावलेली दिसते. सोलापूर जिल्ह्यास वैभवशाली सांस्कृतिक परंपरा असून येथील प्राचीन स्थापत्य कला हे एक आगळे वेगळे अधिष्ठान प्राप्त झालेले आहे. सोलापूर जिल्ह्यात सुद्धा देवी उपासना मोठ्या प्रमाणावर चालत आहे हे येथील उपलब्ध मंदिरे आणि मूर्ती शिल्पावरून दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- 1) सोलापूर जिल्ह्यातील मातृदेवता अथवा शक्ती देवता मंदिरांचा ऐतिहासिक व पुरातत्त्व अभ्यास करणे.
- 2) मातृदेवता विषयाचे मिथक व महात्मे अभ्यासणे.
- 3) सोलापूर जिल्ह्यातील यात्रा उत्सव यांचा अभ्यास करणे.
- 4) मातृदेवतांचा लोक जीवनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
- 5) सोलापूर जिल्ह्याचे पर्यटन विषयक महत्त्व जाणणे.

श्रीक्षेत्र माडी येथील श्री यमाईदेवी मंदिर

सोलापूरच्या उत्तरेस १७ किमी अंतरावर वसलेल्या " श्री देवी सप्तशती या ग्रंथाचे रचनाकार महान शिवभक्त श्री मार्कंडेय ऋषी यांची तपोभूमी म्हणून मार्कंडेय पुराणात मारोडी (माडी) या गावाचा उल्लेख आढळतो. येथे जे शिलालेख प्राप्त झाले आहेत. त्यातील उल्लेखावरून माडी हे गाव कलचुरी व चालुक्य राजवटी मध्ये वैभव संपन्न गाव होते." १ त्याची साक्ष देणारे अनेक अवशेष गावात व गावाच्या परिसरात आढळतात. त्यामुळे माडी या तीर्थक्षेत्राला प्रतिकाशी म्हटले जाते.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdvrb.org/>

DOI:

10.5281/zenodo.19638944

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

संतोष उध्दव पवार संशोधक विद्यार्थी

How to cite this article:

पवार, . संतोष. उध्दव. (2026). सोलापूर जिल्ह्यातील शक्ती देवता व मातृदेवता मंदिरे आणि त्यांचे यात्रा, उत्सव : एक आकलन. Journal of Research & Development, 18(3(A)), 148–152.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19638944>

शिव-पार्वती यांचे एकत्रित पुजले जाणारे रूप म्हणजे यमाई. शिवशक्तीस्वरूपिनी यमाई देवीला पार्वती मातेचा त्याचबरोबर रेणुकादेवीचा अवतार मानले जाते. महाराष्ट्रात व अन्य राज्यांत यमाई देवीची अनेक उपपीठे (मंदिरे) आहेत, तसे सोलापूर जिल्ह्यात देखील आहेत. या गावात भव्य असे हेमाडपंथी मंदिर आहे. हे मंदिर यादव कालीन असून या मंदिरावर चालुक्य शैलीचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. प्राचीन मंदिर वास्तुकलेचा हा उत्कृष्ट नमुना म्हणावा लागेल. मंदिराची रचना सभामंडप, अंतराळ, गर्भगृह अशी रचना असून या मंदिराच्या भोवती प्रशस्त प्राकार आहे. मंदिर उत्तरमुखी असून मंदिराचे मुख्यद्वार पूर्वेस आहे. ह्या मंदिराचे बांधकाम रचना विशिष्ट प्रकारात केले असून सूर्य उत्तरायण किंवा दक्षिणायन प्रवेश करण्यापूर्वी तीन दिवस अगोदर म्हणजे गुढीपाडव्याच्या वेळेस सूर्याची किरणे देवीच्या मुखमंडळावर पडतात. सभामंडप भव्य असून सभामंडपाचे सर्व स्तंभ कोरीव कामाने सुशोभित केले आहे. सभामंडपाच्या वितानावर कोरीव झुंबर आहेत. मंदिराचे अंतराळ छोटे असून स्तंभ विरहीत आहेत. गर्भगृहाचे द्वारशाखा अतिशय, कोरीव असून द्वारशाखेच्या दोन्ही बाजूस शैव द्वारपाल कोरले आहेत. मंदिर व गावाच्या परिसरात अनेक मूर्तीशिल्पे दुर्लक्षित आहेत. या मूर्तींवरून या गावच्या प्राचीनत्वाची ओळख पटते. गावाच्या कोणत्याही भागात गेल्यास आपणास मंदिराचे व मूर्ती शिल्पाचे अवशेष दिसून येतात.

श्री. कमला भवानी मंदिर, करमाळा

सतराव्या शतकामध्ये मराठा सरदार व तुळजाभवानीचे उपासक राजे रावरांभा निंबाळकर यांच्या काळात एक वैशिष्ट्यपूर्ण बांधकाम शैलीमध्ये या मंदिराची बांधणी झाली आहे. करमाळ्याच्या पूर्वेला एका माळरानावर रावरांभाजीने एक प्रचंड मंदिर उभे करण्यास सुरुवात केली व त्याचा पुत्र जानोजीराव याने मंदिराचा संपूर्ण भाग बांधून काढला, करमाळा शहरात प्रवेश करत असतानाच कमलादेवीच्या मंदिराचे प्रचंड गोपूरे दिसून येतात. या मंदिराच्या चारही बाजूने भव्य तटबंदी युक्त ओवऱ्या आहेत. या प्रकारास चारही बाजूनी कमानी दरवाजे आहेत. मंदिराचे मुख्य प्रवेशद्वार पूर्वेस असून चारही बाजूनी प्राकारामध्ये प्रवेशदार आहेत. पश्चिमेकडील बाजूने एकूण ९६ पायऱ्या चढून गेल्यानंतर भव्य प्रवेशद्वार आहे. त्याच्या आत मुख्य मंदिर आहे. या मंदिराचे सभामंडप, अंतराळ, गर्भगृह अशी रचना आहे. मंदिराला एकूण ९६ स्तंभ आहेत. हे सर्व स्तंभ कोरीव आहेत. मंदिरास तीन सभामंडपे आहेत. मुख्य सभा मंडपाच्या समोर कीर्तीमुख आहे. व मधोमध मोठे पितळी कासव आहे. वितानाला झुंबर कोरले आहे. अंतराळ साधे असून चौकोनी आहे. गर्भगृहाची द्वारशाखा कोरीव असून ललाट विंबावर गणपती कोरले आहे. गर्भगृहाच्या मधोमध कमलादेवीची पूर्णाकृती मूर्ती बसवली असून मूर्ती अष्टभुजी आहे. काळयापाषाणात कोरलेले ही मूर्ती महिसासुरमर्दिनी रुपात आहे, मूर्ती विविध अलंकाराने सुशोभित केलेली आहे. तसेच मूर्तीच्या अंगावर अनेक सुवर्ण अलंकार घातलेले आहेत. मुख्य गर्भगृहाच्या वर शिखर असून या शिखरावर देवदेवतांची एकूण ९६ चित्रे शिल्पित केलेली आहेत. शिखराचा कळस हा सोन्याचा आहे. शिखरावर मुस्लिम स्थापत्य कलेचा प्रभाव पडलेला आहे. कळसात मध्यभागी घुमट असून चार मध्यभागी मिनार कोरलेले आहेत. तर कलमाखाली कमळपुष्पे कोरली आहेत. जाळया, वेलबुट्या, फळेफुले यांचे सुबक शिल्पकाम केले आहे. मंदिराच्या प्रदर्शन मार्गात एक शिवमंदिर व एक गणेश मंदिर आहे. तसेच सूर्यनारायणाचे मंदिर व विष्णू मंदिर देखील आहे. एकंदरीत कमलाभवानी मंदिर हे मंदिरवास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे, मंदिराच्या समोर भव्य दीपमाळा असून त्या दीपमाळाच्या शिखरावर पोहचण्यासाठी ९६ पायऱ्या आहेत. त्याचप्रमाणे मंदिराच्यासमोरील बाजूस दोन समाधी मंदिर असून हे मंदिर अतिशय कोरीव कलाकुसरीने बांधलेले आहेत. देवीचा नवरात्र उत्सव मोठ्या भक्तिभावाने साजरा केला जातो. वार्षिक यात्रा पौर्णिमा ते चतुर्थी काळात साजरी केली जाते.

श्री. अंबिका देवी मंदिर, सांगोला

सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोला हे तालुक्याचे ठिकाण असून येथील किल्ला आदिलशाही काळात (१४८९-१६८६) बांधला गेला असून तत्कालीन कागदोपत्री सांगोला एक भरभराटीचे स्थान मानले जाई. त्यामुळे त्याची ख्याती 'सांगोला सोन्याचे' अशी होती. इसवी सन १६७६ मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज भागानगरला जाताना सातारा जिल्ह्यातून आटपाडी, सांगोले, जत मार्गे गेले असावेत. "पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिरात इसवी सन १२७३ व १२७५ मधील प्रसिद्ध असा चौऱ्यांशीचा शिलालेख आहे. त्यामध्ये माणदेशचा पहिला स्पष्ट नामोल्लेख तसेच 'सांगोले' स्पष्ट नामोल्लेख सापडतो."२ गावात मूर्ती शिल्पे विरगळ, सती स्तंभ, जुने वाडे, वेस, भग्न बुरुज, बारव आढळतात. हे सर्व अवशेष प्राचीन इतिहासाची साक्ष देतात. सांगोला शहराचे ग्रामदैवत अंबिका देवी मंदिराच्या बांधकाम शैलीवरून सदरील मंदिर यादवोत्तर काळातील म्हणजे चौदावे किंवा पंधराव्या शतकामध्ये बांधले असावे असे दिसून येते. मुखमंडप, सभामंडप, गर्भगृह अशी रचना असून मंदिराचे स्तंभ साधे आहेत. या मंदिरामध्ये अलीकडच्या काळात जीर्णोद्धार करून मंदिराचे शिखर आधुनिक पद्धतीने बनवले गेले आहे. मंदिराच्या बाहेरील बाजूस रथाचे दगडी चाक, भग्न शिवलिंग व नंदी आणि पादुका ठेवण्यात आल्या आहेत. यावरून देखील मंदिराची प्राचीनता लक्षात येते. मंदिरातील मूळ मूर्ती आक्रमणामध्ये भग्न झाले असावेत. त्या ठिकाणी अलीकडच्या काळात घडवलेल्या मूर्ती बसवण्यात आल्या आहेत. मुख्य अंबिका देवीची मूर्ती देखील बसवण्यात आलेली आहे. मंदिराच्या समोर दोन दीपमाळा आहेत. तसेच येथे जुन्या काळातील धर्मशाळा ही आहे. या मुख्य मंदिराबरोबरच येथे मारुती, चिंतामणी आणि नागनाथ या देवतांची लहान मंदिरे आहेत. दरवर्षी अश्विन प्रतिपदेपासून नवरात्र उत्सव साजरा करण्यात येतो शिवाय सांगोल्याचे ग्रामदैवत असणाऱ्या सांगोला या ठिकाणी माघ महिन्यात रथ सप्तमीला खूप मोठ्या प्रमाणात यात्रा भरते. या यात्रेच्या दरम्यान खिलार व इतर जनावरांच्या खरेदी विक्रीचा मोठा व्यवहार होतो. यात्रेत खिलारे जनावरांचे प्रदर्शन, दारूकाम व कुस्त्या आणि कृषी प्रदर्शन भरवले जाते. शारदीय नवरात्र आणि पौष महिन्यातील शाकंबरी नवरात्रामध्ये भरगच्च धार्मिक कार्यक्रम साजरे होतात.

श्री. माधेश्वरी देवी मंदिर, माढा

माढा गावाचे ग्राम दैवत माधेश्वरी देवीमुळे माढा हे नाव पडले असून, मनकर्णा नदीच्या काठावर भव्य असे मंदिर असून श्रीमंत रावरंभाजी निंबाळकर यांनी १७२७ च्या कालखंडामध्ये या मंदिराची बांधणी केली आहे. माढा गावात आज हे सुस्थितीत असा छोटे खाणी देखना भुईकोट किल्ला आहे. किल्ल्याचे प्रवेशद्वार उत्तराभिमुख असून या किल्ल्याची निर्मिती रावरंभाजी निंबाळकर यांनी १७१० साली केले. माधेश्वरी मंदिर वास्तुकलेचा उत्कृष्ट नमुना म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. मंदिराच्या सभोवताली भव्य असा प्राकार आहे. पूर्वेकडील मुख्य प्रवेशद्वार कोरीव कामाने सुशोभित केले असून त्यावर नक्षीदार असे दगडी कमान आहे. मंदिराच्या समोरील बाजूला भव्य अशा दीपमाळा, तटबंदिला लागून एक बारव आहे (कल्लोळ) मंदिराच्या तटबंदीच्या भिंतीस पूर्व, पश्चिम, दक्षिण अशा तिन्ही बाजूस ३९ ओवऱ्या आहेत. व काही खोल्यांचे बांधकाम केले आहे. मंदिराला भव्य असे शिखर आहे. मंदिराला एकूण ४८ स्तंभ असून हे सर्व स्तंभ कोरीव आहेत. गर्भगृहाच्या मधोमध देवीची मूर्ती आहे व ही मूर्ती चतुर्भुज असून उजव्या हातात सुरा, डाव्या हातात ढाल, खालच्या हातात त्रिशूल आहे. तो त्रिशूल दैत्याच्या पोटात मारलेला आहे. पाठी मागील बाजूस प्रभामंडळावर प्राचीन कला वैभवाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच नाईक निंबाळकरांचा वाडा स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे.

अश्विनातील नवरात्रात मंदिरात उत्सव असतो. पूर्वी नऊ दिवस स्त्री, पुरुष उपवास करत व उभे राहत असत. म्हणून त्याला 'खडे नवरात्र' असेही म्हणत. कोजागिरीला देवळात मोठी यात्रा भरते. देवळाच्या आवारात हत्ती, घोडा, नंदी अशी देवीची वाहने (लाकडी) आहेत. त्या वाहनांवरून रात्री बारा वाजता देवीचा छविना निघतो.

श्री. कनकंबा देवी मंदिर, करकंब

पंढरपूर तालुक्यातील राजकीय राजधानी म्हणून करकंब ओळखले जाते, कनक अर्थात सोने, अंबा म्हणजे कनकंबा देवी हे करकंब चे जागृत देवस्थान असून कनकंबा देवीच्या नावावरून गावाचे नाव करकंब नाव पडले आहे. प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात हे गाव प्रसिद्ध होते. गावामध्ये ऐतिहासिक खाणाखुणा विखुरलेल्या आहेत व गावामधील माती पांढरी आहे. गावाच्या वेशीपासून सुमारे १ किमी अंतरावर असणारे कनकंबा देवीचे मंदिर हे गावाचे प्रमुख ऐतिहासिक स्थान मानले जाते. कनकंबा देवीचे मंदिर गावच्या मध्यभागी आहे. हे मंदिर पुराभिमुख आहे. मंदिराची रचना सभामंडप, अंतराळ गरज अशा प्रकारचे आहे. मंदिराला प्रदक्षिणापद देखील आहे. गर्भगृहमध्ये देवीचे महिषासुरमर्दिनी रूपातील मूर्ती असून ती स्थानक आलीढ आहे. महिषासुर राक्षसाचा वध करणारे शिल्प अतिशय सुरेख आहे. देवीला अलंकार व आभूषणाने सजवलेले आहे. शैव व वैष्णव, शाक्त संप्रदायाचे हे प्राचीन नगर असल्याचे दिसून येते. या देवीच्या मंदिराच्या सभामंडपामध्ये भुयार आहे. या भुयाराची लांबी सुमारे १५ किमी इतकी लांब आहे. या भुयाराची उंची ही खूप आहे. या भुयारामधून शत्रूपासून बचाव करण्यासाठी गावातील लोक घोड्या वरून स्वतःचे व गावाचे संरक्षण करीत असत. या वरूनच या भुयाराचा विस्तार समजतो. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात साम्राज्यावर चालून आलेला अफजलखानाने हिंदूंची देवळे उद्ध्वस्त करण्याचा चंग बांधला होता. त्याचवेळी कनकंबा देवीची सोन्याची मूर्ती अफजलखानाने पळवून नेली अशी आख्यायिका सांगितली जाते. नवरात्र निमित्त देवी मंदिरात वेगवेगळे धार्मिक कार्यक्रमाचे आयोजन केले जातात.

श्री. अकलाई देवी मंदिर, अकलूज

मराठी दौलतीच्या इतिहासात अकलूज गावचे महत्त्व फार मोठे आहे. नीरा नदीच्या काठावर हे गाव आज राजकीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिक कार्यात जिल्ह्यात अग्रेसर आहे. इतिहास काळात ही राजकीय घडामोडीचे हे जणू केंद्रच बनून राहिले. अकलाई देवीच्या नावावरून अकलूज हे ग्रामनाम पडलेले आहे. मोगल काळामध्ये हे गाव अदसपुर या नावाने ओळखले जात होते. अकलूज शहरांमध्ये तेराव्या शतकातील यादवकालीन भुईकोट किल्ला आहे. मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये देखील या भुईकोट किल्ल्याला महत्त्व प्राप्त झाले होते. अकलूज गावच्या पूर्वेला निरा नदी तीरावर १९८३ मध्ये अकलूजचे ग्रामदैवत श्री अकलाई देवीचे अतिशय सुंदर मंदिर बनवण्यात आले आहे. हे मंदिर आधुनिक पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असून महाराष्ट्राचे माजी उपमुख्यमंत्री श्री विजयसिंह मोहिते-पाटील यांनी पर्यटन विकास आराखड्यातून येथील मंदिराचा पर्यटन खात्याच्या माध्यमातून कायापालट करून एक भव्य देखणी वास्तू तयार केलेली आहे. गाभाऱ्यातील मूर्ती सिंहासनावर आहे. गर्भगृहाच्या दारावरील लाकडी कोरीव काम अत्यंत सुरेख पद्धतीने करण्यात आले आहे. शिवाय मंदिराचे शिखर देखील अत्यंत सुंदर रित्या करण्यात आले आहे. मंदिराच्या सभा मंडपाचे बांधकाम जाळीदार आहे. घडीव व ताशीव दगड एकावर एक ठेवून छत झकले गेले आहे. गर्भगृह अष्टकोनी असून बाहेरील बाजूस सज्जा बनवला आहे, त्यावर उत्तर व दक्षिण गोमुखाचे शिल्प आहे. मंदिर बांधत असताना अध्यात्म आणि वास्तुशास्त्र या दोन्हीचा मेळ घातलेला दिसून येतो. हे मंदिर आधुनिक काळात बांधले गेले असले तरी प्राचीन मंदिर वास्तुकलेचा यावर प्रभाव पडलेला आहे. विशेष करून या परिसराचे सुशोभिकरण केल्यामुळे हे मंदिर पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. अकलूजच्या अकलाई मंदिरामध्ये वर्षभर वेगवेगळे धार्मिक उत्सव पार पडले जातात. शारदीय नवरात्र महोत्सवामध्ये अश्विन शुद्ध प्रतिपदा ते अश्विन शुद्ध दशमी पर्यंत वेगवेगळे पारंपारिक उत्सव साजरे केले जातात.

श्री. यल्लम्मा देवी मंदिर, कासेगाव

मध्ययुगीन परगाणे कासेगाव चाळीस गावाच मुख्यालय होते. परंतु त्या अगोदरच्या पुरातत्वीय पाऊलखुणा गावाच्या परिसरात पहावयास मिळतात. गावात यादवकालीन मंदिरे व मंदिराचे अवशेष पहावयास मिळतात. सध्या यल्लम्मा देवी मंदिर आहे. त्याची द्वार शाखा देखील यादव कालीन आहे. नवरात्र मध्ये देवीच्या दर्शनासाठी लाखो भाविक येतात, यात्रेत सहभागी होणारे जोगती हे यल्लामा देवीच्या यात्रेचे वैशिष्ट्य आहे. येथील यात्रेला जवळपास १०० वर्षपिछा जास्त काळाची परंपरा आहे. या यात्रेचा मान कासेगावच्या देशमुख घराण्याला आहे. दक्षिण भारतातील यल्लम्मा ही एक मातृदेवता असून कर्नाटकातील सौंदत्ती (जि. बेळगाव) हे तिचे मुख्य स्थान मानले जाते. ती कर्नाटक, महाराष्ट्र व आंध्र या प्रांतांतील असंख्य लोकांची उपास्य देवता व अनेक कुटुंबांची कुलदेवता आहे. यल्लम्मा या कानडी शब्दाचे 'सर्वांची माता' आणि 'सप्तमातृका' हे दोन्ही अर्थ तिचे सर्जनशील मातृस्वरूप दर्शवितात. यल्लम्मा व रेणुका यांचे ऐक्य मानले जाते. गंधर्वांची जलक्रीडा पाहताना विचलित झालेल्या रेणुकेचा जमदग्नीच्या आज्ञेवरून परशुरामाने वध केला आणि तिला पुन्हा जिवंत करताना मातंगीचे मस्तक तिच्या धडाला व तिचे मस्तक मातंगीच्या धडाला जोडले गेले, अशी पुराणकथा आहे. जिवंत झालेल्या दोघींपैकी एक यल्लम्मा व दुसरी मरिअम्मा बनली. काळाच्या ओघात स्थानिक मातृदेवतेचे पुराणातील रेणुकेशी ऐक्य झाले, हे या कथेवरून सूचित होते. तिला पार्वतीचा अवतार मानण्यात आले असून लज्जागौरी, एकवीरा, जोगुळांबा, भूदेवी, मातंगी, यमाई व सांतेरी ही तिचीच रूपे होत, यल्लम्माचे वैधव्य सूचित करण्यासाठी तिची मानवी प्रतिनिधी असलेल्या जोगतिणीचा माघी (रांडाव) पौर्णिमेचा चुडा फोडतात आणि सौभाग्य सूचित करण्यासाठी ज्येष्ठी (अहेव) पौर्णिमेला पुन्हा चुडा भरतात, ही प्रथाही तिचेच स्वरूप स्पष्ट करते.

कासेगावची यल्लमा देवी ही देशभरातील जग जोगत्यांची आराध्य दैवत आहे. त्यामुळे शारदीय नवरात्र उत्सवात नऊ दिवस वेगवेगळ्या रुपात देवीस सजवले जाते. संपूर्ण गावास यात्रेचे स्वरूप प्राप्त होते.

श्री. महालक्ष्मी देवी मंदिर, कोळे

कोळे या गावात वेगवेगळ्या कालखंडात बांधलेले दोन हेमाडपंथी मंदिर आहेत. हे दोन्ही मंदिरे वास्तुकलेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. महालक्ष्मी मंदिर हे कोळे गावचे ग्रामदैवत असून या मंदिराची रचना उंच पीठावर केली असून ते क्षिप्त उक्षिप्त अशी नक्षत्राकृती आहे. या मंदिराची रचना सभामंडप, अंतराळ, गर्भगृह अशी आहे. सभामंडपाच्या समोर अलीकडच्या काळात भव्य असा सभामंडप बांधलेला आहे. मंदिराचे मुखमंडप व सभामंडप साधे असून दोन स्तंभावर हे सभामंडप आहे. याच्या दोन्ही बाजूस आयताकार सभामंडप आहे. सभामंडपाचे स्तंभ साधे आहेत. सभामंडपाच्या वितानावर साधे झुंबर कोरलेले आहे. अंतराळ साधे, छोटे असून त्याच्या आधारासाठी दोन अर्धस्तंभ आहेत. या मंदिराचे गर्भगृह चौकोनी असून गर्भगृहाची द्वारशाखा कोरीव आहे. ही द्वारशाखा पाच शाखेमध्ये असून पुष्पशाखा, स्तंभाशाखा, वेलवृद्धी व स्तंभांचे अशा शाखेत आहेत. गणेशपट्टीच्या मधोमध गणपती कोरलेला आहे. खालच्या बाजूस उंबऱ्यावर दोन कीर्तीमुख कोरलेले आहेत, द्वारशाखेचे स्तंभ अतिशय कोरीव असून त्यामुळे द्वारशाखा अधिक सुंदर दिसते. गर्भगृहाच्या मधोमध देवकोटकावर देवी प्रतिमा आहे. ही देवी मूर्ती वेगवेगळ्या अलंकाराने सजवलेली आहे. गर्भगृहाच्या पूर्व व पश्चिम दिशेस दोन्ही बाजूला तीन-तीन मूर्ती विरहीत देवकोटके आहेत, गर्भगृहाचे वितान घुमटाकार व वर निमूळते होत जाणारे आहे. या मंदिरास भव्य असे शिखर असून या शिखराचे काम अलीकडच्या काळात केलेले असावे असे वाटते. या शिखरावर वेगवेगळ्या देव-देवतांच्या मूर्ती बसवलेल्या आढळतात. मंदिराच्या बाहेरील परिसरात विरगळ मोठ्या प्रमाणात आढळतात. संपूर्ण मंदिराला भव्य प्राकार आहे. बहुदा तो नंतरच्या काळात बांधलेला असावा. मंदिराच्या बांधकाम शैलीवरून हे साधारण १३ व्या शतकात बांधले असावे असे वाटते.

शारदीय नवरात्र मध्ये देवीसमोर वेगवेगळे धार्मिक कार्यक्रम चालतात. या नऊ दिवसात देवीच्या दर्शनासाठी मोठ्या प्रमाणात भाविकांची गर्दी असते.

श्री. शाकंभरीदेवी मंदिर, भाळवणी

भाळवणी हे गाव ऐतिहासिक असून तेथे अनेक ऐतिहासिक वास्तू आज उपलब्ध आहेत. काही वास्तू सुस्थितीत असून काही भग्नावस्थेत आहेत. या गावाचा इतिहास आपणास इ. स १२ व्या १३ व्या शतकापासून आपणास उपलब्ध विविध वास्तू आणि मंदिरावरून समजतो. या गावात प्रामुख्याने महादेव मंदिर आणि शाकंभरी (बनशंकरा) ही दोन हेमाडपंथी मंदिर आज आपणास सुस्थितीत पहावयास मिळतात. तसेच इ. स. १६ व्या शतकातील नाईक निंबाळकर वाडा आणि औरंगजेबाच्या काळातील मशिद आपणास पहावयास मिळते. तसेच तेथे एक अष्टभुजा गणेश मंदिर देखील आहे. एक शक्तिपीठ देवता म्हणून देवीला बनशंकरा असेही म्हणतात. कर्नाटकात ह्या देवतेची मंदिरे आढळतात. तेथील अनेक व महाराष्ट्रातील काही कुटुंबांची ही कुलदेवता आहे. एका “ कर्नाटकातील बनशंकरा क्षेत्रात एकदा शंभर वर्षांचा दुष्काळ पडला, तेव्हा ह्या देवीने आपल्या शरीरातून शाकंभाज्या निर्माण केल्या (शाकान् विभर्ति इति), त्याचप्रमाणे पाताळातून हरिद्रातीर्थचे पाणी आणून लोकांच्या जीविताचे रक्षण केले, शाकंभरी मंदिरातील मूर्ती सिंहासनावर बसलेली आहे. या मूर्तीची अवस्था अत्यंत शांत दिसते. मूर्तीचा एक पाय खाली सोडलेला दिसतो व दुसरा पाय दुमडलेला आहे. मूर्ती चतुर्भुज असून एका हातात डमरू, दुसऱ्या हातात त्रिशूल, तर तिसऱ्या हातात भाला, तर चौथ्या हातात चक्रासारखे दिसते देवीच्या डोक्यावर मुगूट आहे.”३

मंदिर जमिनीपासून ४ फूट उंच पीठावर उभारलेले आहे. मंदिर हेमाडपंथी शैलीत बांधले असून मंदिराचे स्तंभकोरीव आहेत. सभामंडपात प्रवेश करताना २ स्तंभ आहेत नंतर सभामंडपात ओळीत ४-४ स्तंभ दिसतात, त्यावर पूर्ण मंडप टेकलेला दिसतो. या

मंदिराचे शिखर ४० फूट उंचीचे आहे. ते शिखर आकाराने कमी - कमी होत जाणारे आहे. शिखरावर विविध मूर्ती आहेत. शिखराच्या खालच्या टप्प्यावर अर्धे शरीर स्त्रीचे आणि हत्तीच्या तोंडाचे आहे. तोंडाच्या खाली पाय आहेत. तसेच त्याच्या वरच्या टप्प्यावर विविध देवतांच्या मूर्ती दिसतात. मंदिराच्या शिखराचे बांधकाम चुन्यात केलेले दिसते. शिखरावर छोटासा कळस आहे. मंदिराच्या समोर साधारण ४० ते ४५ फुट उंचीच्या दोन दीपमाळ आहेत, त्या कोरीव दगडात असून आज ही त्या सुस्थितीत आहेत. यात्रेच्या दिवसी त्यावर वर चढून त्या पेटवल्या जातात, या दीपमाळेस तीनही बाजूनी पायऱ्या आहेत. या दीपमाळेच्या तळात दक्षिणेकडे मारुती आहे. पश्चिमेस महादेव आहे. तेथेच चारही बाजूस दगडाचे हत्ती बनवलेले आहेत. ह्या देवीच्या नवरात्राचा उत्सव पौष शुद्ध सप्तमीपासून (काही ठिकाणी अष्टमीपासून) सुरू होऊन, तो पौर्णिमेला संपतो. यालाच शाकंभरी नवरात्र असे म्हणतात.

निष्कर्ष-

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये सोलापूर जिल्ह्याला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे . प्राचीन व मध्ययुगीन काळात सोलापूर जिल्ह्याने राजकीय, धार्मिक आणि कलेचा क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावलेली दिसते. सोलापूर जिल्ह्यास वैभवशाली सांस्कृतिक परंपरा असून येथील प्राचीन स्थापत्य कलेला एक आगळे वेगळे अधिष्ठान प्राप्त झालेले आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील प्राचीन मंदिर व मूर्ती शिल्पापैकी बारावी शतकानंतर बांधलेली मंदिरे मोठ्या प्रमाणात पहावयास मिळतात. सदर मंदिरेही यादवकाळात बांधली असल्याचे लिखित पुरावे शिलालेखाच्या स्वरूपात मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहेत. प्राचीन काळातील उपासनेमध्ये देवी उपासनेला महत्त्वाचे स्थान होते. त्याचे मुख्य कारण समाजामध्ये स्त्री चे महत्त्वाचे स्थान हे असावे. मातेच्या रूपातील देवी ही जन्म आणि संवर्धना करता जबाबदार समजली जाते. तसेच ती शत्रूचा संहार करते म्हणून दाखवली जाते. देवी उपासना केवळ भारतातच नव्हे तर भारताबाहेर देखील मोठ्या प्रमाणात चालू होती. सोलापूर जिल्ह्यात सुद्धा देवी उपासना मोठ्या प्रमाणावर चालत होती. हे येथील उपलब्ध मंदिरे आणि मूर्ती शिल्पावरून दिसून येते. श्री क्षेत्र माडी हे ठिकाण सोलापूर जिल्ह्यातील प्राचीन स्थळ, उल्लेखनीय तीर्थक्षेत्रे, ऐतिहासिक स्थळ, धार्मिक पर्यटन केंद्र म्हणून ओळखले जाते. करमाळ्याचे जहागीरदार निंबाळकरांनी आपल्या कुलाभिमानातून कमला भवानी मंदिराचे बांधकाम करताना ९६ खांब, ९६ ओवऱ्या, ९६ शिल्पे, हे सर्वत्र ९६ चे सूत्र पाळताना या विहिरीच्या पायऱ्यांची संख्या देखील ९६ ठेवल्याचे दिसून येते. प्राचीन माणदेशातील सांगोला हे ठिकाण ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण समजले जाते. कारण छत्रपती शाहूंच्या निधनानंतर (१७४९) रामराजे यांना विधिवत साताराच्या गादीवर आले. पेशवे व रामराजे यात २५ सप्टेंबर १७५० रोजी सांगोला येथे करार झाला. त्यानुसार पेशव्याने छत्रपतींच्या नावे दौलतीचा कारभार करावा असे ठरले. करकंब या गावाला शिवकालीन तलावाचा इतिहास आहे. इ. स. सनाच्या १७ व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी करकंब या गावामध्ये पाण्याची सोय व्हावी म्हणून तलाव बांधल्याचा उल्लेख मिळतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) डॉ. भाग्यश्री काळे, 'महाराष्ट्राची मंदिर शैली', डायमंड प्रकाशन, पुणे, २००९, पृ. १४.
- २) श्री. गोपाळ देशमुख, 'सोलापूर जिल्ह्याची बखर', रेव प्रकाशन, पंढरपूर, १९८१, पृ. १३८.
- ३) तत्रैव, पृ. १४२.